

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Mythological Analysis of Form and Shape in Achaemenian Rhytons
Mythological Analysis of Achaemenian Rhytons
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

تحلیل اسطوره‌شناختی مفاهیم مؤثر بر شکل و فرم ریتون‌های هخامنشی

بیبا مصباح^{۱*}، ابوالقاسم دادور^۲

۱. گروه پژوهش هنر، دانشگاه سمنان، ایران.
۲. گروه پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۴/۳۰ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۷/۲۸ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۸/۲۸ تاریخ انتشار: ۹۸/۰۳/۰۱

چکیده

ریتون‌ها ظروفی آشامیدنی هستند، به شکل نیم‌تنه فوقانی بدن یا به شکل سر و شاخ یک حیوان. بر اساس نظر باستان‌شناسانی چون «گیرشمن»، «پرادا»، «هرتسفلد» و «پیر آمیه»، ریتون‌ها در ایران بیش از سایر تمدن‌های باستانی مورد استفاده بودند. هدف از استفاده از آنها انتقال نیروهای اساطیری حیوانات به کاررفته در ساخت آنها از طریق مایع نوشیدنی به بدن افراد بود. در دوره هخامنشی ریتون‌ها با استفاده از فلزات گرانبها مانند طلا و نقره ساخته شده و اغلب نمونه‌ها از تخت جمشید و یا گنجینه‌های ارزشمند هخامنشی کشف شده‌اند.

روش پژوهش مقاله اسنادی است و با شیوه تحلیل محتوا ۱۳۵ نمونه ریتون هخامنشی را بررسی می‌کند. هدف، شناخت شکل و فرم ریتون‌های هخامنشی و تحلیل ارتباط آنها با مفاهیم اسطوره‌ای است. با توجه به رواج استفاده آیینی از ریتون‌ها، مسئله پژوهش تحلیل ساختار این اشیاء و معرفی برخی از ایزدان اصلی و مورد توجه دوره هخامنشی با تکیه بر باورهای اساطیری و مذهبی مؤثر در ساخت ریتون‌هاست.

بر اساس نتایج تحقیق، در دوره هخامنشی استفاده از ریتون‌های استوانه‌ای و مخروطی بیش از سایر انواع، متداول بوده است. حیوانات اساطیری متداول در ساخت ریتون‌ها عبارتند از شیر (بال‌دار یا بدون بال)، گاو، بزکوهی و قوچ (حیوانات ملازم و مرتبط با تیشتر و بهرام) که ساخت ریتون با شکل این حیوانات به امید به دست آوردن حمایت ایزد و نیروی محافظت‌کننده وی صورت گرفته است. رواج اعتقاد به ایزدان «آناهیتا»، «مهر (میترا)»، «تیشتر» و «بهرام» بر استفاده از این حیوانات تأثیر فراوان گذاشته است و در میان ایزدان فوق بهرام و میترا، به عنوان پیروزمندترین پیروزها، بیش از سایر ایزدان مورد توجه بوده‌اند و سمبل آنها (شیر، بزکوهی بال‌دار یا بدون بال و قوچ) بر ساخت ریتون‌ها سایه افکنده‌اند. در نهایت با توجه به نتایج این پژوهش چهار ایزد بهرام، آناهیتا، مهر (میترا) و تیشتر با ویژگی‌های باروری و حاصلخیزی، سرزنده‌سازی، پیروزمندی و محافظت، مورد توجه‌ترین ایزدان دوران هخامنشی به شمار می‌روند.

واژگان کلیدی: ریتون، هخامنشی، بهرام، آناهیتا، مهر (میترا)، تیشتر.

مقدمه

وسیع شکل می‌دهد. تحولات فرهنگی و مذهبی این دوران که متأثر از گسترش جغرافیایی و سیاسی قلمرو هخامنشی است، بدون شک بر کالبد بیرونی هنر این دوران تأثیر گذار بوده است. تأثیر این تحولات در روند ساخت اشیای هنری به خوبی مشهود است. از جمله این اشیای بایستی به ریتون‌ها اشاره کرد.

سلسله هخامنشی در ایران شاهنشاهی را با سابقه فرهنگی

* نویسنده مسئول: +989128132240، bitamesbah@semnan.ac.ir

«ابوالقاسم دادور» و «بی‌تا مصباح» اشاره کرد که در شماره ۴۱ نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی منتشر شده است و نتیجه مطالعه، ارائه طبقه‌بندی روشنی برای انواع ریتون‌ها، بر مبنای فرم ظاهری و شکل نهایی ریتون‌ها است. دادور و مصباح همچنین در سال ۱۳۹۱ در مقاله «تأثیر دو فرهنگ هلنی و ایرانی بر شکل‌گیری ریتون‌های اشکانی» که در شماره ۲۱ مجله باغ نظر منتشر شده، انواع ریتون‌ها در دوره اشکانی را بررسی کرده‌اند و شاخصه‌های فرهنگی ایرانی و هلنی را مؤثر بر شکل و فرم آنها می‌دانند. تعیین تفاوت‌های حاصل از تأثیر این دو فرهنگ هدف نهایی مقاله است. در نقطه مقابل مطالعه‌های ذکر شده، پژوهش حاضر تلاش دارد تا ضمن بررسی ریتون‌های دوره هخامنشی به طبقه‌بندی آنها بر اساس نوع نقش‌مایه‌های تزیینی، فرم استفاده‌شده در ساخت و نیز شکل کلی ریتون بپردازد. تحلیل نمادهای به‌کاررفته در ساخت این ریتون‌ها هدف دیگر مقاله پیش‌رو است.

روش پژوهش

تحقیق حاضر با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. شیوه گردآوری اطلاعات، اسنادی است؛ به این معنا که تصاویر ریتون‌ها و اطلاعات تاریخی مرتبط با آنها از منابع مختلف همچون کتاب‌ها، کاتالوگ‌ها، آرشیو اداره میراث فرهنگی و یا آرشیو الکترونیکی موزه‌ها و مجموعه‌های هنری جهان استخراج شده‌اند. ۱۳۵ ریتون هخامنشی در این مطالعه بررسی شده‌اند. این ریتون‌ها عبارتند از ۱۱۰ ریتون فلزی (نقره، طلا و سایر آلیاژهای متداول مانند مفرغ)، ۲۴ ریتون از جنس سفال و ۱ ریتون شیشه‌ای که مورد مطالعه قرار گرفتند. طبقه‌بندی ریتون‌ها در مرحله اول بر اساس قدمت تاریخی بوده است. در مرحله دوم برای مطالعه دقیق و نهایی، ریتون‌ها بر اساس مطالعات پیشین با توجه به شکل و ساختار در ۳ گروه اصلی (مخروطی، شاخی و کوزه‌ای) طبقه‌بندی شدند. بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش منجر به معرفی طبقه‌بندی جدیدی در ریتون‌های هخامنشی شد. برای بررسی‌های نمادشناسانه و اسطوره‌شناختی، نمونه‌های مورد مطالعه، در مرحله سوم بر اساس مؤلفه‌های قدمت، جنس و نوع تزیینات مجدداً طبقه‌بندی شدند. پس از این تقسیم‌بندی، تحلیل اسطوره‌شناختی در خصوص ریتون‌ها انجام شد.

مبانی نظری

الف. تعریف ریتون

ریتون از کلمه یونانی (Rhyton) به معنی مایع روان گرفته شده است. اما ارائه تعریفی مشخص برای ظروفی به نام ریتون کار دشواری است. برخی از پژوهشگران تعریف مشخص و روشنی از ظروف معروف به ریتون ارائه داده‌اند: بنا به نظر «گیرشمن»، «ریتون‌های واقعی آنهایی هستند که علاوه بر دهانه ظرف، سوراخی برای خروج مایع در آنان وجود دارد که در پوزه یا سینه حیوان قرار داده شده است» (گیرشمن، ۱۳۸۷: ۲۳۰-۲۱۹).

با اینکه ریتون‌های ایرانی اشیاء چندان شناخته‌شده‌ای نیستند و مطالعه‌های اندکی پیرامون آنها انجام شده است، اما می‌توانند هم از لحاظ شکل و هم از نظر ساختار کلی به خوبی بیانگر تغییر و تبدیل‌های فرهنگی باشند.

ریتون‌ها از هزاره چهارم قبل از میلاد در ایران مورد استفاده بوده‌اند. استفاده از این نوع ظروف آشامیدنی در ایران باستان بسیار متداول بوده است و تا پایان دوره ساسانی می‌توان انواع مختلفی از این نوع ظروف را مشاهده کرد (دادور و مصباح، ۱۳۸۹: ۱۵-۲). دو دلیل عمده برای گسترش استفاده از این نوع ظرف‌ها برمی‌شمرند: اول رواج استفاده از ظروف مزین و آراسته برای آشامیدن در مراسم آیینی (رسمی و مذهبی) و دوم اعتقاد به انتقال نیروهای اساطیری از طریق مایع درون ظرف به بدن افراد، به گونه‌ای که فرد خود را در حمایت نیروهای اساطیری احساس می‌کرد. روش کلی در ساخت ریتون‌ها استفاده از اشکال جانوری (سروش‌خیا نیم تنه فوقانی) در ساختار و ترکیب بندی آنهاست. در دنیای باستان استفاده از این ظروف امری پذیرفته شده بود، چراکه تنوع سبک‌های هنری مختلف را می‌توان در میان انواع ریتون‌ها شناسایی کرد. اعتقاد به اینکه نیروی جانور از طریق مایع درون ریتون به انسان منتقل می‌شود، بیش از هر دلیل دیگر موجب تنوع و فراوانی آنهاست. دقت و مطالعه در شیوه گزینش جانوران مورد استفاده و همچنین شیوه‌های ساخت منحصر به فرد و ویژه این ظرف‌ها، چه از نظر تکنیک ساخت و چه از نظر مواد مورد استفاده در ساخت (طلا و نقره)، نشان می‌دهد که عقاید فرهنگی و اساطیری تا چه اندازه بر ساخت ریتون‌ها، به ویژه در دوره هخامنشی تأثیر گذاشته است.

پیشینه پژوهش

متأسفانه علی‌رغم فراوانی ریتون‌ها در ایران، این اشیاء چندان مورد توجه قرار نگرفته‌اند. تاریخ‌نویسان هنر و باستان‌شناسان عموماً ریتون‌ها را در هر دوره تاریخی به عنوان یک نمونه از اشیای یافت‌شده، بررسی کرده‌اند. نگاه پژوهشگران اغلب توصیفی بوده و هر ریتون را به صورت تکی توصیف کرده‌اند و شکل و ساختار آنها به خصوص تفاوت‌های ساختاری ریتون‌ها که به صورت مستقیم بر روی کارکرد آنها اثر می‌گذارد، مورد توجه قرار نگرفته است. در سال‌های اخیر مطالعات پراکنده و محدودی در خصوص این اشیاء انجام شده است. در میان پژوهش‌های انجام‌شده می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد «امید هوتن» با عنوان «ریتون‌های ایرانی از هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی» اشاره کرد که به راهنمایی «محمد رحیم صراف» و «مسعود آذر نوش» انجام شده است. در این پایان‌نامه هدف مطالعه، تشخیص و جداسازی ریتون از سایر انواع ظروف آشامیدنی بوده است. اشاره به ویژگی‌های ظاهری و مشخصات عمومی ریتون‌ها اصلی‌ترین اطلاعاتی است که می‌توان به دست آورد. این قبیل اطلاعات به طور عمده در گزارش‌های باستان‌شناسی درج شده است. لازم است به مقاله «بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی» نوشته

ریتون، تحت تأثیر این نوع اتصال متفاوت می‌شود. «تزیین» بر روی تمام بخش‌های بیرونی جام و بدنه ریتون‌ها دیده می‌شود. تزیینات به طور عمده در ارتباط با ساختار ریتون تحلیل می‌شوند. تزیین شامل هر نوع گل و برگ، فرم‌ها و نقوش زینتی است و در دوره‌های مختلف - هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان ساسانی - نوع این تزیینات با توجه به شیوه هنری متداول زمانه، تغییرات زیادی می‌کند (همان).

یافته‌های تحقیق

با توجه به مطالب ذکر شده و آنچه که به عنوان ساختار ریتون شناخته می‌شود، ویژگی ریتون‌های هخامنشی را می‌توان به شرح زیر مورد بررسی و تحلیل قرار داد.

الف. ساختار ریتون‌های هخامنشی

بر اساس نمونه‌های بررسی شده در این پژوهش، ریتون‌های هخامنشی در دو گروه اول و دوم یعنی ریتون‌های «مخروطی یا استوانه‌ای» و نیز «ریتون‌های شاخی شکل» قرار می‌گیرند. ریتون‌های کوزه‌ای شکل در دوره هخامنشی متداول نیستند. ریتون‌های هخامنشی در حقیقت نوعی از جام آشامیدنی هستند که به سر و سینه یک حیوان منتهی می‌شوند. مهم‌ترین تفاوت ریتون‌های هخامنشی با دوره‌های قبل و بعد از آن این است که در این ریتون‌ها روزنه ورود و خروج مایع جدا از یکدیگر طراحی نشده است، بلکه ظرف به شکل یک جام بوده که دهانه آن هم‌زمان روزنه ورود و خروج مایع است. ریتون‌های مخروطی و استوانه‌ای به دلیل شباهت زیاد در ساختار، همواره در یک گروه قرار می‌گیرند، اما تنوع زیاد و همچنین تعداد فراوان ریتون‌ها به دو شکل استوانه‌ای و مخروطی در دوره هخامنشی لزوم مطالعه آنها را در سه گروه ایجاد می‌کند. بنابراین ریتون‌های هخامنشی را بایستی در سه گروه طبقه‌بندی کرد: ریتون‌های مخروطی، ریتون‌های استوانه‌ای و ریتون‌های شاخی. شرح ویژگی این گروه‌ها به قرار زیر است:

• ریتون‌های مخروطی

ریتون‌های مخروطی در نقاط مرکزی فلات ایران به شدت مورد توجه هستند و نمونه‌های بی‌شماری از این نوع ریتون در ایران به دست آمده است. ریتون‌های مخروطی تشکیل شده‌اند از مخروطی با سطح مقطع وسیع و دایره‌ای شکل که در قسمت نوک مخروط به شکل سر یک حیوان و یا قسمت قدامی بدن یک حیوان منتهی می‌شود. دو نمونه از ریتون‌های مطالعه شده در تصویر ۲ (الف و ب) ارائه شده است. این ریتون‌ها از جنس فلز (طلا و نقره)، شیشه و سفال ساخته شده‌اند. در تعدادی از ریتون‌های این گروه مخروط مورد نظر با یک زاویه قائمه و یا زاویه بسته (کمتر از ۹۰ درجه) به بخش قدامی بدن یک حیوان متصل می‌شود. در این نوع از ریتون‌ها سطح مقطع بدن حیوان تکیه‌گاه مناسبی برای قرار دادن ظرف روی سطوح مختلف فراهم می‌نماید (تصویر ۳. الف-د).

• ریتون‌های استوانه‌ای

در نمونه‌های استوانه‌ای نیز دو ساختار متفاوت قابل تشخیص

«ایدت پرادا» نیز ریتون را بدین‌گونه توصیف می‌کند: «کلمه یونانی ریتون از مایع روان گرفته شده است. این کلمه در واقع تنها به ظروفی گفته می‌شود که از آن جریان باریک یک مایع بیرون می‌آید» (پرادا، ۱۳۸۳: ۱۶۵).

تعاریف فوق بر ویژگی خروج تدریجی مایع در ریتون‌ها تأکید دارند. ویژگی مهم دیگر در ظروف معروف به ریتون استفاده از شکل جانوران مختلف در ساخت آنهاست. گروهی از محققین تمامی ظروف جانورسان را ریتون می‌دانند (Melikian-Chirvani, 1982:265; Vandenberg, 1959: 156; Pope, 1937: 367)، (دادور و مصباح، ۱۳۸۹: ۱۵-۲).

بنابراین طبق نظر کلی محققان، ریتون‌ها ظروفی هستند جانورسان که برای نوشیدن مورد استفاده قرار می‌گیرند. با توجه به نوع ریتون، روزنه ورود و خروج مایع در آنها به صورت یکسان (دهانه جامی شکل) یا متفاوت (دهانه ورود مایع، روزنه خروج مایع) طراحی و ساخته می‌شود (دادور و مصباح، ۱۳۸۹: ۱۵-۲). رومن گیرشمن و ایدت پرادا هر دو، خاستگاه ریتون را ایران می‌دانند. سنت ساخت ریتون‌ها در مناطق شمال و شمال غربی ایران به ویژه در دوره آهن بسیار متداول بوده است (Melikian-Chirvani, 1998: 88). یکی از دلایل اهمیت ریتون‌های دوره هخامنشی، نقش آنها در انتقال این سنت به دوران پس از هخامنشی است (Alvarez, 2011: 308).

ب. معرفی ساختار کلی در ریتون‌ها

در مطالعه هر ریتون، سه بخش ساختار، شکل و تزیینات بررسی می‌شوند. «ساختار» در هر ریتون، خود از سه بخش متفاوت تشکیل شده است: جام، بدنه و تزیین. جام و بدنه ریتون، بخش‌های متصل به هم هستند و در مجموع ساختار کلی یک ریتون را تشکیل می‌دهند. جام، بخشی است که مایع در آن ریخته می‌شود. بدنه، قسمت تحتانی یا قدامی ریتون است که به جام متصل شده و در ساخت آن از فرم بدن حیوانات استفاده می‌شود. نوع اتصال جام و بدنه به یکدیگر تفاوت‌های ساختاری در ریتون‌ها را ایجاد می‌کند (تصویر ۱). ساختار ریتون‌ها را بر اساس شکل جام آنها می‌توان به سه دسته کلی طبقه‌بندی کرد: ریتون‌های مخروطی یا استوانه‌ای شکل، ریتون‌های شاخی شکل و ریتون‌های کوزه‌ای شکل (دادور و مصباح، ۱۳۸۹: ۱۵-۲). این طبقه‌بندی، بنیان اصلی در دسته‌بندی ریتون‌ها محسوب می‌شود. هر ریتون فارغ از شکل و تزیینات، در یکی از این سه گروه شناسایی و نام‌گذاری می‌شود.

«شکل» ریتون وابسته به نوع حیوان مورد استفاده در ساخت آن و روش استفاده از بدن حیوان (سر و شاخ یا نیم‌تنه فوقانی) در ترکیب با بال یا بدون آن تغییر می‌یابد. بدن حیوانات به دو صورت با ساختار ریتون ترکیب می‌شود: سر و شاخ حیوان به تنهایی و یا نیم‌تنه فوقانی شامل سر و گردن، شاخ‌ها (در صورت وجود)، دست‌ها و پیش‌سینه حیوان. چگونگی استفاده از فرم حیوانی در بدنه می‌تواند نوع اتصال جام و بدنه را تغییر داده و در نهایت شکل

داشت که وجود قوس در محل اتصال پیکره به بدنه حیوانی باعث می‌شود تا برخی از ریتون‌های شاخی شکل به اشتباه در گروه ریتون‌های استوانه‌ای طبقه‌بندی شوند. تفاوت اصلی این ریتون‌ها با ریتون‌های استوانه‌ای در زاویه اتصال بدن حیوان به ریتون است. این زاویه در ریتون‌های استوانه‌ای به قائمه نزدیک است اما در ریتون‌های شاخی شکل زاویه‌ای باز با شیب ملایم، اتصال را برقرار می‌سازد (تصویر ۵). با توجه به اندازه‌های بزرگ به کاررفته در این گروه از ریتون‌ها، این ریتون‌ها مورد استفاده معمولی و روزمره نداشته‌اند. شاخ در مراسم مذهبی اقوام مختلف طی هزاران سال نقش بسیار مهمی داشته است. در هنر هیتی‌ها و نیز بخش شرقی دشت اوراسیایی، اهمیت نمادین آن بیش از سایر نقاط بوده است. حتی در میان بیابان‌گردان پراکنده و اقوام کوچک نیز غالباً شاخ، عنصری مقدس بوده است (بهزادی، ۱۳۸۳: ۱۶۲-۱۶۰). استفاده از شاخ به عنوان نشان الوهیت از دیرباز در ایران و بین‌النهرین متداول بوده است و در میان اقوام مختلف مظهر قدرت و نیرو بوده و نشان خدایان بی‌شمار محسوب می‌شده است. علاوه بر این به عنوان علامتی برای جنسیت مذکر نیز بوده است. از اوایل هزاره سوم قبل از میلاد به بعد، کلاهی که بر روی آن هفت شاخ بر روی هم قرار گرفته است، در بسیاری از تصاویر جانشین خود شاخ شده و نشان الوهیت به شمار می‌رود. این کلاه از اواخر دوره کاسی تا نو بابل در بین‌النهرین اغلب بر روی صفت سلطنتی به عنوان نماد به چشم می‌خورد و در هنر هخامنشی نیز نماد الوهیت به شمار می‌رود (بلک و گرین، ۱۳۸۳: ۱۷۰). شاخ بز از دیرباز به عنوان سمبل حاصلخیزی و نیز ارتباط با باران مطرح بوده است. بسیاری از سفالینه‌های به دست آمده در نقاط مختلف ایران همچون شوش، تل باکون، تل ملیان، سیلک، تپه گیان و حتی شهر سوخته با تصاویری واقع‌گرا یا انتزاعی از بز شاخ‌دار یا شاخ‌های بز به تنهایی تزیین شده‌اند.

گوسپند تک‌شاخی به نام «کورشک» در داستان نوزادی زرتشت مأمور شیردهی به زرتشت نوزاد بوده است. وقتی نوزاد را به لانه گرگی می‌اندازند، این گوسپند به او شیر می‌دهد. گرگ در این داستان نماد اهریمن و گوسپند تک‌شاخ نماد اهورامزدا است (بهار، ۱۳۷۸: ۴۹۰). در «بهرام‌یشت»، کرده ۸، فقره ۲۳ بهرام در هشتمین تجلی خود در کالبد میش گشن دشتی زیبا با شاخ‌های پیچ‌درپیچ بر زرتشت ظاهر می‌شود و در کرده ۹ فقره ۲۵ از همین یشت، در نهمین تجلی به صورت گشن بز دشتی زیبایی ظاهر می‌شود (پوردادود، ۱۳۹۴: ۱۲۴-۱۲۵). بر اساس نمونه‌های بعدی که در دوره اشکانی به دست آمده‌اند، ریتون‌های شاخی احتمالاً در معابد، بر روی پایه‌های فلزی و کنار آتشدان نگهداری می‌شدند.

ب- شکل و تزیینات در ریتون‌های هخامنشی

در مطالعه ریتون‌ها مهم‌ترین موضوع تفکیک ویژگی‌های بصری در ظاهر آنهاست. استفاده از تزیینات مختلف بر روی ریتون‌ها صرفاً دلایل زیبایی‌شناختی ندارد. هر نقش و تزیین کارکرد ویژه‌ای را به ریتون می‌دهد. ویژگی‌های ساختاری در دو بخش شکل و تزیینات بررسی می‌شوند.

تصویر ۱. معرفی بخش‌های مختلف در یک ریتون هخامنشی: ۱. لبه ۲. جام ۳. زاویه (قوس) اتصال جام به بدنه ۴. بدنه. مأخذ: www.cias-soas (طراحی تقسیم‌بندی‌های روی تصویر: نگارنده).

است. در برخی از ریتون‌های استوانه‌ای جام به شکل یک استوانه طراحی شده است و بخش انتهایی استوانه به سر و شاخ‌های یک حیوان منتهی می‌شود (تصویر ۴. الف، ب، د). در شیوه دیگر برای ساخت ریتون‌ها از یک قوس تزیینی در بخش پیشین ریتون استفاده شده است. درست در نقطه‌ای که ریتون به سر حیوان تبدیل می‌شود، یک چرخش آرام با زاویه ۹۰ درجه ریتون را به دو بخش تقسیم می‌کند. برخلاف گروه قبل (ریتون‌های مخروطی) در ریتون‌های استوانه‌ای این زاویه احتمالاً همیشه نزدیک به ۹۰ درجه است. در یک سمت، بدنه استوانه‌ای ریتون قرار دارد و در انتهای دیگر قوس بدن حیوان قرار گرفته است. در این نوع از ریتون‌ها نه تنها سر حیوان بلکه قسمت جلوی بدن حیوان شامل سینه، پاهای شاخ برجسته و در مواردی حتی بال حیوان نیز ساخته شده است (تصویر ۴. ج). ریتون‌های مخروطی و استوانه‌ای محبوب‌ترین انواع ریتون‌های هخامنشی هستند و نمونه‌های طلاکاری‌شده، متعلق به گنجینه‌های سلطنتی عموماً با این ساختار ساخته شده‌اند.

• ریتون‌های شاخی شکل

در این ریتون‌ها بدنه ریتون کشیده و بلند بوده و یادآور شاخ‌های حیوان است. اندازه ریتون‌های شاخی متنوع است، اما عمدتاً اندازه‌های بزرگی دارند. قوسی در انتهای شیب شاخ قرار دارد که در برخی از نمونه‌های کوچک دیده نمی‌شود. در حقیقت در نمونه‌هایی که در انتهای شاخ، قوس وجود ندارد، شیب شاخ به آرامی به یک پیکره انتهایی متصل می‌شود. در نمونه‌هایی که قوسی در انتهای شیب شاخ قرار دارد، این قوس با زاویه‌ای باز (بیش از ۹۰ درجه) به پیکره انتهایی متصل می‌شود. این قوس در ریتون‌های هخامنشی بسیار چشمگیر است. بایستی توجه

• شکل

کارکردهای اساطیری و آئینی مهم‌ترین اهداف ساخت ریتون‌ها هستند، به همین دلیل شکل ریتون‌ها از دیرباز به حیوانات مختلف شباهت بسیار دارد. استفاده از حیوانات مختلف همچون گربه‌سانان (شیر و ببر)، حیوانات اهلی (گاو، بز و قوچ)، پرندگان و حیوانات اساطیری (عنقا، شیر بال‌دار و گریفین) در دوره هخامنشی متداول بوده است^۳ (تصویر ۵). در چند نمونه منحصر به فرد، پرندگانی مانند عقاب یا حتی مرغابی هم دیده شده‌اند (تصویر ۳، ج و تصویر ۶، ع). در شکل ریتون نوع ترکیب بدن حیوان با ساختار ظروف سبب ایجاد تغییرات بنیادین در این ساختار می‌شود. در دوره هخامنشی دو روش متداول برای استفاده از بدن حیوان در شکل ریتون وجود دارد:

الف. استفاده از سر و شاخ حیوان، (تصویر ۲) و (تصویر ۴). الف، ب، د، و) ب. ترکیب نیم‌تنه فوقانی بدن حیوان شامل سروگردن و پاهای جلویی (تصویر ۲ و ۵). اگر حیوان اساطیری باشد، بال نیز به این مجموعه افزوده می‌شود (تصویر ۵، ب و تصویر ۶، الف).

استفاده از سر و شاخ حیوان بیشتر به عنوان روشی متداول در ساخت ریتون‌های مخروطی و استوانه‌ای دیده می‌شود. در گروه ریتون‌های استوانه‌ای، استفاده از هر دو شیوه ترکیب «سر و شاخ» و یا ترکیب «نیم‌تنه فوقانی» حیوان دیده می‌شود. ریتون‌های شاخی شکل همواره در ترکیب با نیم‌تنه فوقانی بدن حیوان دیده می‌شوند. نکته شاخص تأکید روی فرم سر حیوان است. در بسیاری از نمونه‌ها شکل سر حیوان با حالتی آکنده از وقار رو به سمت جلو ساخته شده است. تأکید روی شاخ حیوان در هر دو گروه بسیار مشهود است. حتی در برخی ریتون‌های مخروطی، شاخ در دو طرف ریتون امتداد یافته و بخش بزرگی از جام ریتون را تزیین نموده است (تصویر ۲) و (تصویر ۴، ب).

یکی دیگر از تکنیک‌های جالب توجه در ریتون‌های هخامنشی، ساخت نیم‌تنه فوقانی به صورت حجمی و سپس حکاکی نیم‌تنه تحتانی بر روی بدنه ریتون است. در واقع بدن حیوان به صورت کامل روی ریتون بازنمایی شده است، اما بخش جلویی بدن حیوان (سروگردن، پیش سینه و پاهای جلویی) به صورت حجمی دیده می‌شوند. اما بخش عقبی بدن (کفل‌ها و پاهای عقبی) به صورت حکاکی شده بر روی بدنه جام دیده می‌شوند. این شیوه بعداً در دوره اشکانی، بسیار مورد استفاده قرار می‌گیرد (تصویر ۴، ج).

• تزیینات

در تزیین ریتون‌ها شیوه کلی هنر هخامنشی قابل بازبایی است. ریتون‌ها به شکلی ساده با حداقل تزیینات آراسته شده‌اند. متداول‌ترین تزیین مورد استفاده، شیرهای تزیینی افقی است که گرداگرد بخش جام‌مانند ریتون‌ها را فرا گرفته‌اند. این شیرها به شکل دسته‌های دوتایی و سه‌تایی یا ردیف‌های موازی سرتاسر بدنه را پوشانده‌اند (تصویر ۳، ب، د).

(تصویر ۴، د؛ تصویر ۵، الف، ب و تصویر ۶) چنین شیرهایی در دوره‌های دیگر کمتر بر روی ریتون‌ها به کار رفته‌اند. «استفاده از شیرهای تزیینی ویژگی هنر هخامنشی است و به ویژه در تزیین ستون‌های تخت‌جمشید دیده می‌شود» (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۱۳۰).

در مقایسه با ریتون‌های دوره‌های دیگر، لبه جام ریتون در دوره هخامنشی پهن‌تر است و به طور مشخص از بدنه جام قابل تفکیک است. لبه جام در ریتون‌ها یا ساده است و یا با تزییناتی آراسته شده است. در نمونه‌هایی با لبه ساده، شیرهای تزیینی با فاصله مشخصی از این لبه آغاز می‌شوند (تصویر ۱، تصویر ۲، ب و تصویر ۵، الف، ب، ه). در نمونه‌های دیگر یک حاشیه آراسته شده با نقش گل‌های نیلوفر روی لبه جام به کار رفته و یا از اشکال دیگر مثل سر حیوانات (شیر) در تزیین لبه استفاده شده است (تصویر ۳، ب؛ تصویر ۶، الف، د، و). در ریتون‌هایی که با نیم‌تنه فوقانی بدن حیوان ترکیب شده‌اند، تأکید بسیاری بر بدن حیوان شده است. عمده تزیینات در این ریتون‌ها شامل بازنمایی کیفیت بدن حیوان است. اجزای بدن، با دقت ساخته و پرداخته شده‌اند. شیرها با دهان باز و صورت خشمگین همراه با تزیینات یال و موها به شکل حلقه‌های کوچک و تزیینی و با همان روحیه تزیینی هنر هخامنشی که در نقوش برجسته آنها دیده می‌شود، به کار گرفته شده‌اند (تصویر ۶، الف، ب). تزیینات بر روی بدن حیوانات دیگر مانند گاوها شامل افسار و آذین‌های مختلف است. نیم‌تنه قدامی بدن گاوها به شکل سرستون‌های تخت‌جمشید با سروگردن خم شده و رو به جلو ساخته شده‌اند. زمانی که گاو شاخ‌دار است، شاخ‌ها با فرم هلالی در جلوی سر افزوده شده‌اند (تصویر ۳، ب و تصویر ۴، ج). شاخ‌ها در ریتون‌هایی با سر بز نیز مورد توجه هستند. شاخ بلند و کشیده در ریتون‌های استوانه‌ای یا مخروطی به طول بدنه ریتون ساخته شده و بر روی سرتاسر بدنه ریتون قرار گرفته است. در برخی موارد این شاخ‌ها با شیرهای تزیینی و هماهنگ با شیرهای بدنه، آراسته شده‌اند. استفاده از حلقه‌های تزیینی، حکاکی شیر یا خطوط موازی بر روی بدنه جام یا بدن حیوان عمده‌ترین نوع تزیین در انواع ریتون است (تصویر ۱؛ تصویر ۳، د؛ تصویر ۴، د و تصویر ۶، ج).

برای ساخت ریتون‌های دوره هخامنشی از فلز (طلا و نقره)، سفال و در دو مورد محدود شیشه و سنگ استفاده شده است. فلز مورد علاقه طلا است. اگرچه از نقره نیز به میزان قابل توجهی استفاده شده است، اما برجسته‌ترین ریتون‌های هخامنشی از جنس طلا ساخته شده‌اند. این واقعیت که اغلب ریتون‌های هخامنشی از تخت‌جمشید و یا مجموعه‌های سلطنتی به دست آمده‌اند، می‌تواند میزان توجه به فلز طلا را توجیه نماید. تلفیق دو فلز طلا و نقره نیز در بسیاری نمونه‌ها دیده می‌شود. استفاده از طلاکوبی در ساخت سایر اشیا و ظروف دوره هخامنشی متداول است. علاوه بر طلاکوبی بر

ب

الف

تصویر ۲. ریتون‌های مخروطی و منتهی به سر حیوان، هخامنشی. مأخذ: الف. www.cias-soas.com. ب. کاتالوگ اشیای زرین و سیمین موزه ملی، ۱۳۸۶: ۵۲.

د

ج

ب

الف

تصویر ۳. انواع ریتون‌های مخروطی که با زاویه قائمه (الف، ب، ج) یا زاویه بسته (د) به نیم‌تنه قدامی حیوان متصل می‌شوند. مأخذ: الف. smallseotools.com. ب. www.asia.si.edu، ج و د. www.cias-soas.com.

(صمدی، ۱۳۶۷: ۲۵). در اساطیر، شیر مرکب الهه زمین، گاو مرکب ایزد باران و رعد، و اسب مرکب خدای خورشید بوده است. شیر نماد خورشید بر زمین و عقاب نماد خورشید در آسمان است، نقش عقاب همراه با شیر در ایران پیوند میان زمین و آسمان را نشان می‌دهد (جایز، ۱۳۷۰: ۶۱). در این صورت وجود بال عقاب همراه با شیر به نوعی سمبلی جهت نمایش پیوند میان زمین و آسمان است. در ایران خورشید در برخی مناطق رمز نامیرایی و رستاخیز است. در برخی روایات آمده است که خورشید، شب هنگام به سرزمین مردگان فرود می‌آید و راهبر جان‌ها در قلمرو دوزخ می‌شود و بامدادان آنها را به سرزمین روشنایی می‌رساند (دادور و منصور، ۱۳۸۵: ۵۳). شیر به دو شکل بال‌دار یا بدون بال در بسیاری از آثار و اشیای دوره هخامنشی استفاده شده است. علاوه بر این در میان قطعات تزیینی که به لباس دوخته می‌شدند، نقش شیر به شدت به چشم می‌خورد (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۳۶۶). نقش مایه شیر در دوره هخامنشی را باید با دو ایزد آناهیتا و مهر (میترا) مرتبط دانست. در اساطیر مهری شیر نماد مهر (میترا) است [...] و چون مهر با شاه ارتباط دارد، باز این نقش مربوط می‌شود به مظهر نعمت‌بودن شاه (بهار، ۱۳۸۸: ۱۲۶).

– گاو: گاو جزو حیوانات شاخ‌دار است و به همین دلیل حیوان ماه است. گاو در اوستا علاوه بر معنی معمول به صورت گاو نری

روی نقره در چند نمونه از ریتون‌های هخامنشی نیم‌تنه حیوان از جنس طلا و جام آن از نقره ساخته شده و این دو بخش به یکدیگر پرچ شده‌اند.

بحث

تحلیل نمادشناسانه ریتون‌های هخامنشی

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، استفاده از حیواناتی از قبیل گربه‌سانان (شیر و ببر)، حیوانات اهلی (گاو، بز و قوچ)، پرندگان و حیوانات اساطیری (عنقا، شیر بال‌دار، گریفین) در ساخت ریتون‌های هخامنشی متداول بوده است. در میان این حیوانات از شیر، گاو، بز و قوچ (بر اساس نمونه‌های مورد مطالعه در این پژوهش)، بیش از سایرین در ساخت ریتون استفاده می‌شود. برای تحلیل نمادشناسی ریتون‌ها، باید ماهیت این موجودات بر اساس دیدگاه نمادشناسی و ارتباط آنها با اعتقادات اساطیری و مذهبی دوران هخامنشی را یافت.

– شیر: بیشتر از هر حیوان دیگری در ساخت ریتون‌ها استفاده شده است. در نمادشناسی نقش شیر آمده است: «شیر علاوه بر اینکه نماد مهر (میترا)، خورشید، تابستان، گرما، پیروزی، قدرت و بالاخره نور است، نماد آتش نیز هست [...] شیر با نماد خورشید در ایران اشاره به ساکن شدن قدرت خورشید در این حیوان دارد»

در اوستا ایزد میترا از زمره بزرگ‌ترین ایزدان است و در آیین کهن ایران، پیش از عصر اوستایی یکی از بزرگ‌ترین خدایان بوده است. در اوستا میترا مقام فوق‌العاده‌ای دارد و در عصر پیش از اوستا و رستاخیز زرتشتی، بزرگ‌ترین ایزد محسوب می‌شود. مهر مظهر پیمان و دوستی و مودت، شجاعت و قهرمانی، راستی و راستاری، توانایی و پهلوانی بود و شاهنشاهی هخامنشی و مردم آن زمان به چنین خدایان ایزد نگهبانی نیاز داشتند، ایزدی که اقوام و گروه‌های به‌هم آمده و انبوه سپاهیان را که در اکثریتی قابل توجه بودند حفظ نماید (رضی، ۱۳۸۱: ۲۰۸).

میترا میان همه ایزدان نیرومندترین است، او را با زائر (آب مقدس که در مراسم مذهبی مورد استفاده قرار می‌گیرد)، با هئومه (Haoma) با برس (Barseman) و با زبانی آکنده از سرود ستایش عبادت می‌کنند. میترا برخلاف آنچه تصور می‌شود در هیأت ایزد خورشید نمایان نمی‌شود، بلکه او روشنایی و انوار زرین خورشید است. این موضوع در یشت دهم که پس از فروردین یشت بلندترین یشت است، فقره ۱۳ و ۹۵ به خوبی روشن شده است. در این دو فقره از برخاستن مهر پیش از خورشید و گردش او پس از فرودتن خورشید صحبت شده است (پورداوود، ۱۳۹۴: ۳۰۳). از مهریشت دو مطلب عمده در خصوص این ایزد می‌توان استخراج کرد: اول راستی و دوم دلیری. مهر در آغاز یشت از آفریدگان اهورامزدا محسوب می‌شود و برای محافظت از عهد و پیمان مردم گماشته شده است. از این رو فرشته فروغ و روشنایی است تا هیچ چیز از او پوشیده نماند. برای همین اهورامزدا به او هزار گوش و ده هزار چشم داده است. دلیری، بینایی و فریفته‌نشدن از صفات مخصوص مهر است. او بر گردونه زرین خود نشسته است. در گردونه مهر یک هزار ناوک زرین، یک هزار نیزه، یک هزار تبر زرین پولادین، یک هزار تیغ، یک هزار گرز آهنین و فلاخن موجود است. مهر در همین دنیا به دروغ‌گویان و پیمان‌شکنان سزا می‌دهد و همچنین دین‌داران راست‌کردار را به سرافرازی رسانده، در میدان‌های جنگ پیروزمندشان می‌کند (یشت‌ها، مهریشت: کرده ۱ تا ۱۰).

مهر (میترا) ایزدی است که وظایف بسیاری دیگر از ایزدان را به تنهایی عهده‌دار است. وی ایزد جنگ است، ایزد روشنی و فروغ است، ایزد پیمان و نگهبان عهد و میثاق است، ایزد حافظ خانواده و شهر و کشور است، ایزد بخشنده ثروت و نعمت است، ایزد پیروزی است، ایزد داور اعمال در واپسین روز داوری است، ایزد راستی و سخن و کلام راست و زیباست، ایزدی است که همه از شهریار، فرمانده، کدخدا، سرور خانواده و افراد عادی خلق بدو پناه می‌جویند (Hertel, 1927: 187). چون کسی از روی خلوص نیت مهر را بستاند، در پیکارگاه از گزند سلاح دشمنان هر چند که چابک باشد، در امان بماند. به قول «کتزیاس» عید مهر (میترا) تنها روزی بوده که پادشاه حق داشته مست کند و حتی برقصد (Benveniste, 1929: 78).

از طرف دیگر استفاده از فرم و شکل شیر در ساخت ریتون‌ها بی‌ارتباط با مفهوم الهه آناهیتا نیست. ظروف آشامیدنی که شراب

در می‌آید (آموزگار، ۱۳۸۴: ۲۰-۱۷). گاو: گاو جزو حیوانات شاخدار است و به همین دلیل حیوان ماه است. گاو در اوستا علاوه بر معنی معمول به صورت گاو نری در می‌آید (همان). اسم جنس بوده و بر همه چهارپایان مفید اطلاق می‌شود (همان). «گفته‌اند که تیشتر در دومین صورت خود به شکل گاو نری متجلی می‌شود. تیشتر ستاره تابان و شکوهمند، نخستین ستاره و اصل همه آبها و سرچشمه باران و باروری است.» (هیلنز، ۱۳۸۷: ۳۶). در بندهشن وی ایجادکننده اولیه باران و دریاها و دریاچه‌هاست. در «تیشتر یشت» تکیه بیشتر بر این است که در گردش سالانه طبیعت تیشتر سرچشمه دائمی آبهاست، کسی است که فرزند عطا می‌کند، سرور همه ستارگان و حامی سرزمین آریایی است. ایزد بهرام نیز در صورت دوم خود به شکل گاو نر تجلی می‌یابد. تیشتر و بهرام به سه شکل همانند مرد، گاو نر و اسب در می‌آیند. - بز و قوچ: بهرام در نهمین تجلی خود به صورت بز نر جنگی، «بز دشتی با شاخ‌های تیز» ظهور می‌کند و در صورت هشتم خود به شکل قوچ وحشی است. میزان علاقه‌مندی به استفاده از بز کوهی و سر قوچ در ریتون‌های بررسی شده پس از شیر و گاو، در مرتبه سوم است. بز کوهی حیوان ملی ایران دانسته شده است. عموماً پس از فرمانروایی خورشید، بز کوهی، حیوان خورشید نام گرفت و علامت گل لوتوس بین شاخ‌های این حیوان رسم شد. این حیوان پر زور از دیرباز مرکز قدرت به شمار می‌رفت و همواره حیوان جلودار رمه بود و به همین سبب مانوس و مهم به شمار می‌رفت. باید گفت که بز کوهی نیاز به گیاه دارد و کوه منبع رستنی‌هاست و ماه نگهدار آن، هر جا که بز کوهی دیده شود، نشان از آب و گیاه می‌دهد.

تحلیل اسطوره‌شناختی ریتون‌های هخامنشی

در نمادشناسی هر سه حیوان ارتباط آنها با سه ایزد آناهیتا، مهر (میترا) در اوستا و در کتیبه‌های پادشاهان هخامنشی «میترا Mithra» آمده است.

اسم «میترا» از قرن چهارم قبل از میلاد در کتیبه‌های پادشاهان هخامنشی جای گرفته و پنج بار این اسم تکرار شده است (پورداوود، ۱۳۹۴: ۲۹۵). در کتیبه‌های متأخر از دو ایزد مهر (میترا) و ناهید نیز یاد می‌شود که شاه از اهورامزدا و این دو یاری می‌جوید. در واقع در یک عصر واحد، مهر (میترا) و ناهید در اوستا و در کتیبه‌های هخامنشی قدرت می‌یابند (بهار، ۱۳۷۵: ۴۶). دو پادشاه هخامنشی (اردشیر دوم، ۴۰۵-۳۵۹ ق.م و اردشیر سوم، ۳۵۹-۳۳۸ ق.م)، چندین بار در کتیبه‌های خود مستقیماً و آشکارا از آناهیتا و میترا در کنار اهورامزدا یاد کرده‌اند. اردشیر دوم در کتیبه‌ای می‌گوید به یاری اهورامزدا و آناهیتا و میترا (مهر) این کاخ را که پیش از من ویران شده بود، ساختم. در جایی دیگر نیز همین مضمون را تکرار کرده می‌افزاید: «باشد که اهورامزدا و میترا و آناهیتا مرا و این کشور را در پناه خود گرفته، از هر کینه و خصومتی حفظ کنند و آنچه من ساختم ویران نسازند» (پورداوود، ۱۳۹۴: ۱۵۸).

ج

ب

الف

و

ه

د

تصویر ۴. ریتون‌های استوانه‌ای و منتهی به سر حیوان. مأخذ: الف و ب. www.asia.si.edu ، ج. www.cias-soas.com ، د. www.metmuseum.org ، ه. www.molon.de ، www.metmuseum.org

تا ۷). در فرگرد بیست و یکم و نندیداد، ستایش گاو و آب‌ها همزمان رخ می‌دهد (پورداوود، ۱۳۹۴: و نندیداد: فرگرد ۲۱). ایزد بهرام نیز در تجلی‌های خود به شکل گاو، بز نر و قوچ دیده شده است. کلمه بهرام در اوستا «ورثرغن» است. جزء اول به معنی هجوم (فروردین یشت فقره ۳۸، یسنا ۵۸ فقره ۱) و به معنی فتح و نصرت (هرمز یشت فقره ۲۲، فروردین یشت فقره ۲۴، زامیاد یشت فقره ۵۴، یسنا ۶۸) است. جزء دوم یعنی «غن» به معنی کشنده و زنده است. ورتثرغن در مجموع به معنی فتح و پیروزی است. بهرام فرشته پیروزی و نگهبان فتح نصرت است. در هنگام جنگ و نبرد باید هموردان برای پیروزی یافتن و چیره شدن به او متصل شوند. بهرام ایزد پیروزی در ده ترکیب مختلف جلوه کرده است: «باد، گاو نر با شاخ‌های زرین، اسب، شتر، گراز، جوانی پانزده‌ساله، مرغ شکاری و ارغن، میش نر دشتی، بز نر و نهایتاً مردی دلیر» (یشتها: یشت ۱۴، فقره ۱ تا ۲۷). در بهرام یشت مهر فرشته جنگ، رشن فرشته عدالت، ام فرشته زور و نیرو، اوپرتات که در آخرین فقره بهرام یشت آمده و فرشته برتری و زبردستی است، همه در مصاحبت بهرام بوده و از یاران بهرام شمرده شده‌اند (بهرام یشت فقره ۱ تا ۲۷)؛ (پورداوود، ۱۳۹۴: ۵۲۷).

بهرام نماینده نیروی غیرقابل مقاومت است. بهرام پشت و پناه راست‌کرداران است (اوستا، کرده ۵، بند ۱۷: ۴۴۵-۴۳۱). اگر او را درست نیایش کنند نه سپاه دشمن وارد کشور آریایی می‌شود و نه

مخصوص پادشاه در آنها نگهداری می‌شود، می‌تواند از سوئی بیانگر انتقال قدرت و نیروی حیوان به پادشاه باشد و از سوی دیگر نشان‌دهنده ارتباط این حیوان با ایزد بانو اناهیتا، الهه محافظ آب‌ها باشد.

ایزد بانو اناهیتا ایزد آب است. اسم کامل فرشته آب «اردویسور ناهید» است. در اوستا اردوی سورا ناهیت آمده است. [...] این اسم مرکب از سه کلمه است که هر سه، صفت بوده‌اند. این نام، یگانه اسم خاص اوستایی است که از سه صفت ترکیب یافته است. جزء اول «اردوی» از کلمه «ارد» (Ared) مشتق شده که به معنی بالابرامدن و انبساط و بالیدن است. جزء دوم «سور» (Sura) صفت است به معنی قوی و قادر. این صفت در اوستا به انسان و سایر فرشتگان مثل مهر و سروش داده شده است. جزء سوم «ناहित» (Anahita)، خود از دو بخش تشکیل شده است: (ا) که از ادات نفی است و دومی (آهیت) یعنی چرکین، پلید و ناپاک. بنابراین اناهیت یعنی پاک و بی‌آلایش. اغلب مهر، تیشتر، هوم، برس، آبزر و فروغ در اوستا به صفت اناهیت یا پاک و بی‌آلایشی توصیف شده‌اند (پورداوود، ۱۳۹۴: ۱۵۵).

ناهید از فراز آسمان باران، تگرگ، برف و ژاله می‌بارد. نطفه مردان و مشیمه زنان را پاک می‌کند. زایش زنان را آسان می‌سازد، شیر را تصفیه می‌کند، به گله و رمه می‌افزاید و سراسر کشور از پرتو او، از خوشی و نعمت و ثروت برخوردار می‌شوند. اردویسور ناهید در اوستا سرچشمه مینوی آب‌های جهان است (اوستا: فقرات ۱

ج

ب

الف

ه

د

تصویر ۵. ریتون‌های شاخی شکل منتهی به بدن بز. مأخذ: تصاویر الف تا ه. <http://www.parso.wanadoo.fr>.

بنابر مطالب ذکرشده، بررسی هویت و عملکرد ایزدان ذکرشده (مهر، آناهیتا و بهرام) در اوستا و سایر متون مقدس زرتشتی به خوبی ارتباط آنها با حیوانات به کاررفته در ساخت ریتون‌ها را آشکار می‌سازد. گاو تجلی بهرام، ایزد جنگاوری و پیروزی است و در عین حال در فرگرد بیست‌ویکم و نندیداد ستایش گاو و آب‌ها هم‌زمان رخ می‌دهد (پورداوود، ۱۳۹۴: وندیداد: فرگرد ۲۱). شیر با روشنایی و فروغ ایزد مهر ارتباط تنگاتنگ می‌یابد و محافظت از نوشیدنی پادشاه را برعهده دارد. اعتقاد بر این است که استفاده از اشکال حیوانی در ساخت ریتون وسیله‌ای بوده برای انتقال قدرت نیروی حیوان به شخص. شیر نمادی است برای قدرت، توانایی و بالندگی. نیرویی است محافظ که می‌تواند مایع درون جام را از آلودگی و پاکی محافظت کند. علاوه بر این شیر با ایزد بانو آناهیتا ارتباط می‌یابد که نام وی از سویی معنای قدرت و توانایی را در خود مستتر دارد و از سوی دیگر نیالودگی و پاکی را در ذهن تداعی می‌کند. به نوعی پاک‌ترین نوشیدنی‌هایی که در این

بلا. وی اساساً خدایی جنگجو است. بهرام نماینده نیروی غیرقابل مقاومت است. او بر شرارت آدمیان و دیوان غالب می‌آید و نادرستان و بدکاران را به عقوبت گرفتار می‌کند. از نظر نیرو، نیرومندترین، از نظر پیروزی، پیروزمندترین، و از نظر فره، فره‌مندترین است. جای شگفتی نیست که بهرام به خصوص در میان سربازان محبوب بوده و احتمالاً سربازان بوده‌اند که آیین نیایش او را به سرزمین‌های دوردست برده‌اند (هینلز، ۱۳۸۶: ۴۳-۴۲). بهرام، درفش دار و ارتشتار ایزدان است (پورداوود، ۱۳۸۴: ۷۴-۷۳). در اوستا بهرام زیناوندترین ایزد درفش دار مینوی است و کسی از او پیروزتر نیست (فرنبرگ دادگی، ۱۳۹۵: ۱۱۲).

همه صفات بهرام مربوط به نیرومندی و قدرت اوست. در پیکرگردانی بهرام، همه شکل‌ها در نهایت به صورت مردی رأی‌مند و زیبای مزداآفریده نمودار می‌شود. او با دشنه زرکوب منقش به انواع زینت‌ها ظاهر می‌شود. بهرام سرچشمه صلب و قوت بازوان صحت و دوام در سراسر تن است (رستگارفسایبی، ۱۳۸۳: ۱۷۵).

پادشاه در شکل شیر پیوند می‌یابد. گویی آناهیتا از آب و نوشیدنی پادشاه محافظت می‌کند. به همین صورت تیشتر سرچشمه دائمی آب‌ها در نماد گاو تجلی می‌یابد. او ایزد حامی سرزمین آریایی است. پس نیروی خود را از طریق نوشیدنی به پادشاه که حامی سرزمین است، منتقل می‌کند. تیشتر کسی است که فرزند عطا کرده و بدین وسیله نوشیدنی پادشاه قدرت باروری سرزمین را به واسطه تیشتر حمایت می‌کند و پادشاه خود سمبل این نیروی باروری است. بهرام ایزد جنگجو و محبوب سربازان است. عجیب نمی‌نماید که پادشاه در میان سربازان خود با ظرفی نوشیدنی بیاشامید که با نمادهای این ایزد محبوب سربازان یعنی بز شاخ‌دار و گاو نر آراسته است. پادشاه با نوشیدن این آشامیدنی در کنف حمایت فرمندترین ایزد، ایزد بهرام، قرار می‌گیرد و با سربازان خود در پرستش وی یکی می‌شود. مهر (میترا) ایزد بخشنده نعمت و فراوانی است. او با تجلی خود در شکل شیر، نعمت و فراوانی را در سرزمین پارسیان جاری می‌سازد. مهر (میترا) ایزد پیروزی است و اگر قول «کتزیاس» را مبنی بر رقصیدن پادشاه در جشن او بپذیریم، تجلی وی در شکل و نماد شیر متصل به ظرف آشامیدنی شاه پذیرفتنی است. مهر (میترا) پیروزی پادشاه و سپاهیان را در جنگ‌ها تضمین می‌کند. او ایزدی است که همه اقشار جامعه از رعیت و کارگر و سرباز تا پادشاه به او پناه می‌برند. ایزد حافظ خانواده، شهر و کشور است. گویی پادشاه با نوشیدن در ظرفی مزین به نمادهای ایزد مهر (میترا) باز هم حمایت او را از شهر و کشور درخواست می‌کند. بنابراین همان‌گونه که نام مهر و آناهیتا در کتیبه‌های هخامنشی در کنار نام اهورامزدا آمده است، نمادهای این دو ایزد، اهمیت آنها را تأیید می‌کند. در کنار این دو ایزد با توجه به نتایج پژوهش حاضر باید از بهرام و تیشتر نیز به عنوان ایزدان مهم و مورد توجه دوره هخامنشی نام برد. در نهایت بایستی ادعان داشت که چهار ایزد آناهیتا، میثر، بهرام و تیشتر با ویژگی‌های باروری و حاصلخیزی، سرزنده‌سازی و پیروزمندی و محافظت، مورد توجه‌ترین ایزدان دوران هخامنشی به شمار می‌روند.

پی‌نوشت‌ها

۱. پژوهشگران در خلال مطالعه با چنین نمونه‌ای مربوط به دوره هخامنشی برخورد نکرده‌اند. به نظر می‌رسد که این نوع ریتون‌ها در دوره هخامنشی چندان مورد اقبال نبوده است. اما با توجه به در دسترس نبودن تمامی نمونه‌های کشف‌شده نمی‌توان با قطعیت اظهار نظر نمود (نگارندگان).
۲. پژوهش حاضر به شیوه اسنادی انجام شده است. انجام برخی پژوهش‌های میدانی همچون اندازه‌گیری ابعاد ریتون‌ها و یا زاویه‌های اتصال در بخش‌های مختلف ریتون جهت تأیید برخی از تحلیل‌ها لازم است. به همین دلیل نگارندگان از اظهار نظر قطعی در خصوص اندازه زاویه‌ها خودداری کرده‌اند (نگارندگان).
۳. حیوانات و نمونه‌های ذکر شده بر اساس انواع ریتون در دوره هخامنشی ذکر شده‌اند. در دوره‌های دیگر می‌توان نمونه‌های دیگری را هم مشاهده کرد، به طور مثال گربه وحشی به انواع گربه‌سانان در دوره اشکانی افزوده می‌شود. یا در دوره ساسانی انواع ترکیب حیوانات اهلی (حتی شتر) و غیراهلی را در ترکیب با دم طاووس برای ساخت

ظرف وجود دارد و با محافظت ایزدان، قدرت و توانایی را به پادشاه منتقل می‌کند. بز و قوچ همواره با بهرام در ارتباط هستند. پیروزی و چابکی از آن این حیوان است. پیروزی که با حمایت ایزد بهرام، در شکل ظرف نوشیدنی، ریتون و پیروزی را در دست پادشاه قرار می‌دهد. قدرت بدن، صحت و دوام تن به واسطه این نوشیدنی و پیکرگردانی ایزد بهرام در قالب بز یا قوچ میسر می‌شود. بنابراین این ظروف با کارکردی مستقیماً آیینی ساخته شده‌اند و با ظروف آشامیدنی معمولی متفاوت هستند. هر بار نوشیدن در این ظروف، آیینی مرتبط با بزرگداشت هر یک از این ایزدان محسوب می‌شود و با به پایان رسیدن نوشیدنی، تمامی نیروها و قدرت‌های محافظ ایزدان به طور ویژه به بدن پادشاه که در شکل نمادین، تجلی هر یک از سربازان یا افراد ملت است، انتقال می‌یابد.

نتیجه‌گیری

ریتون‌ها به عنوان ابزار مورد استفاده برای آشامیدن و نوشیدنی در دوره هخامنشی بسیار مورد توجه بوده‌اند. استفاده بیش از حد فلز طلا در ساخت ریتون‌های هخامنشی نسبت به دوره‌های دیگر نشان‌دهنده نگاه ویژه هخامنشیان به این اشیا است. اغلب نمونه‌های به دست آمده، از کیفیت ساخت منحصر به فردی برخوردارند و دقت ویژه‌ای در ساخت آنها به کار رفته است. اندازه و ساختار این ریتون‌ها کاربردی بودن آنها را تأیید می‌کند. در مجموع به نظر می‌رسد نمونه‌های به دست آمده توسط پادشاه و یا درباریان عالی رتبه هخامنشی مورد استفاده بوده‌اند. ریتون‌های هخامنشی با ساختار مخروطی، استوانه‌ای و شاخی شکل در ترکیب با نیم‌تنه فوقانی بدن حیوان یا سروشاخ حیوانات دیده می‌شوند. ریتون‌های این دوره سه تفاوت بنیادین با سایر دوره‌ها دارند:

۱. در ریتون‌های این دوره روزنه ورود و خروج مایع یکسان است. در این ریتون‌ها جام در حقیقت، هم روزنه ورود و هم دهانه خروجی آن است.
 ۲. بنا بر نمونه‌های مورد بررسی در این پژوهش (۱۳۵ نمونه)، در این دوره هیچ نشانی از ریتون‌های کوزه‌ای به دست نیامده است و در دوره هخامنشی ریتون‌های استوانه‌ای و مخروطی، بیش از سایر انواع مورد استفاده بوده‌اند.
 ۳. در ریتون‌های هخامنشی، لبه جام بخش مستقل و قابل تشخیص است. این لبه با پهنای مشخص از بدنه جام متمایز شده، می‌تواند تزیین داشته باشد یا ساده ساخته شود.
- مطالعه ریتون‌های هخامنشی نشان می‌دهد که شکل و فرم ساخت این اشیا پیش از هر چیز به مفاهیم اسطوره‌ای و آیینی وابسته است. حیوانات مورد توجه در دوره هخامنشی شیر (بال‌دار و بدون بال)، گاو نر، قوچ و بز شاخ‌دار هستند. همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، این حیوانات با ایزدان ایرانی، آناهیتا، میثر، بهرام و تیشتر در ارتباط هستند. این ایزدان همگی در خصلت‌های قدرت و پایداری، نیالودگی و پاکی دارای زمینه‌های مشترک هستند. آناهیتا محافظ آب‌هاست. این مفهوم با ظرف نوشیدنی

ریتون‌ها به کار برده‌اند. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به دادور و مصباح، ۱۳۸۹.

فهرست منابع

- آموزگار، ژاله. (۱۳۸۴). *تاریخ اساطیری ایران*. تهران: سمت.
- بلک، جرمی و گرین، آنتونی. (۱۳۸۳). *فرهنگنامه خدایان، دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان*. ت: متین پیمان. تهران: امیرکبیر.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۸). *ادیان آسیایی*. تهران: چشمه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: آگه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۸). *نگاهی به تاریخ اساطیر ایران باستان*. تهران: علم.
- بهزادی، رقیه. (۱۳۸۳). *قوم‌های کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران*. تهران: طهوری.
- پرادا، ایدت. (۱۳۸۳). *هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام)*. ت: یوسف مجیدزاده. تهران: دانشگاه تهران.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۸۴). *زین ابزار (جنگ ابزارهای باستانی ایران)*. به اهتمام عبدالکریم جریزه دار. تهران: اساطیر.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۹۴). *اوستا: ج ۱- گائاه، ج ۲- یشتها، ج ۳- یسنا، ج ۴- ونیداد*. به ویراستاری فرید مرادی. تهران: نگاه.
- جابز، گرتروود. (۱۳۷۰). *سمبل‌ها (بخش جانوران)*. ت: محمدرضا بقاپور. تهران: مترجم.
- فرنیغ دادگی. (۱۳۹۵). *بندش*. ت: مهرداد بهار. تهران: توس.
- دادور، ابوالقاسم و مصباح، بی‌تا. (۱۳۸۹). *بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی (هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی)*. *هنرهای زیبا*، ۲ (۴۱): ۵-۱۲.
- دادور، ابوالقاسم و منصور، الهام. (۱۳۸۵). *درآمدی به اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند باستان*. تهران: دانشگاه الزهرا.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۱). *آیین مهر: پژوهش‌هایی در تاریخ آیین رازآمیز*

- *میتراپی در شرق و غرب*. تهران: بهجت.
- رستگارفسائی، منصور. (۱۳۸۳). *پیکرگردانی در اساطیر*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صمدی، مهرانگیز. (۱۳۶۷). *ماه در ایران از قدیمیترین ایام تا ظهور اسلام*. تهران: علمی و فرهنگی.
- گیرشمن، رمان. (۱۳۷۱). *هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی*. ت: عیسی بهنام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هیلنز، جان راسل. (۱۳۸۷). *شناخت اساطیر ایران*. ت: ژاله آموزگار و احمد تفضلی. تهران: چشمه.
- Álvarez, J. (2011). *The Golden Griffin from Arjan, in Elam and Persia, Mon and Mark B. Garrison, editors*. Winona Lake: Eisenbrauns Inc: 299-374.
- Benveniste, E. (1929). *The Persian Religion According to the Chief Greek Texts*. Paris: Librairie Orientalist Paul Geuthner.
- Hertel, J. (1927). *Die Sonne und Mithra im Awesta auf Grund der Awestischen Feuerlehre Dargestellt (IIQF 9)*. Leipzig: Haessel.
- Melikian-Chirvani, A.S. (1982). *Le Rhyton Selon les Sources Persanes*. *Studia Iranica*, (11): 263-292.
- Melikian-Chirvani, A.S. (1998). *The Iranian Wine Horn from Pre-Achaemenid Iran*. *Bulletin of the Asia Institute*, (10): 85-139.
- Pope, A.A. (1939). *Masterpieces of Persian Art*, Westport: Greenwood.
- Vandenberg, L. (1959). *Archeologie de L'iran Ancein*, Paris. In: *Syria. Tome 36 fascicule*, 3-4, 1959. p. 283; Available from: https://www.persee.fr/doc/syria_0039-7946_1959_num_36_3_8433_t1_0283_0000_2.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

مصباح، بی‌تا و دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). *تحلیل اسطوره‌شناختی مفاهیم مؤثر بر ریتون‌های هخامنشی*. *باغ نظر*، ۱۶ (۷۲): ۲۱-۳۲.

DOI: 10.22034/bagh.2019.87458

URL: http://www.bagh-sj.com/article_87458.html

